

La 8 mai 1963 compozitorul Didia Saint-Georges îl amuză pe Mihail Jora: "...Dragă Mișule, sunt gata cu amintirile și nu începui să circule aici numai la persoane alese și dragi, închipuie-ți că am succes de public, adică sunt simpatică. Nu mi-ai fi închipuit. Le copiez acum a treia oară și le voi trimite la magazin și atunci ți le voi trimite prin cineva sigur. Dă-mi voie să-ți închin capitolul cu Leipzig. Fiecare capitol este închinat cuiva, așa și trebuie. Enescu lui Romică, Casa de la Botoșani Ilariei Skeletti, Dresden unui neam de aici, Rolf Langer, care este din Dresden, un devotat cu fire de artist..." (PMJ 112).

Avem bucuria să publicăm aici prețiosul capitol consacrat lui George Enescu, dedicat de muzicianul vârului său Romeo Drăghici, păstrător - de un devotament exemplar - al moștenirii enesciene. Manuscrisul (34 pagini de culec dictandă, începând cu un scris energic și clar) aparține pianistei Liseite Georgescu care nu l-a oferit cu deosebită amabilitate.

DIDIA (ALEXANDRA) SAINT-GEORGES (1888-1979) descinde dintr-un vechi neam de boieri din Nordul Moldovei, renumita familie STROICI. Încă de la primele semne de precocitate artistică dovedite de George Enescu, tatăl ei devine un sincer admirator al vîltorului mare muzician. Începînd de la vârsta de 17 ani, chîră Didia studiază temeinic muzica (1905-1907 la Conservatorul din Iași și 1907-1910 la Conservatorul Regal de muzică din Leipzig - aici deavînd cu 5 ani pe Mihail Jora la clasele de compoziție și pian ale lui Stephan Krehl și respectiv Robert Taichmüller). Pe lîngă preocupările creatoare (muzică pentru pian și lieder pe versuri de Eminescu, Ș.O. Josif, Goga, Mariana Dumitrescu, Victor Tulbure și I.F. von Eschendorff, O.J. Biernbaum, R.Huck și E.Mörcke) susține o îndelungată activitate ca pianistă acompaniatoare. A primii mențiuni ale Premiului de compoziție "George Enescu" în anul 1929 (12 Variațiuni pentru pian, op.3), 1930 (Suite românească pentru pian) și 1943 (Sonatina pentru pian, op.6). Membră a Societății Compozitorilor Români (1924-1947); din 1955 pensionară a Uniunii Compozitorilor din România.

Heana Rațiu

Didia Saint Georges

Închin acest capitol lui Romică Drăghici

Enescu m'a dit

Enescu, "al visurilor mele domn"

De ce pun acestui capitol un titlu francez? pentru că de cîte ori, sau de cele mai multe ori /cînd/ m-am întîlnit cu "Maestrul", el mi-a vorbit în franțuzește, limba pe care obișnuia să o vorbească, și care era de altfel și limba saloanelor. La început mai ales, l-am întîlnit prin saloane, la recepții și supeuri oferite lui în vreo casă particulară, după vreun recital dat în provincie. Că am fost toată numai ochi și urechi, o dovedește faptul că am reținut aproape tot ce-a spus el și ce prezenta vreun interes oarecare.

Amintirile mele despre Enescu sînt foarte timpurii, adică cînd am luat cunoștință despre existența lui și am auzit vorbindu-se despre el eram încă o copilă. Tatăl meu îl cunoștea și admira pe Enescu de cînd era Enescu încă copil. El împreună cu fratele său Nicu și cu Mitică Moruzzi, proprietarul moșiei Vîrfu-Cîmpului, a sfătuit pe tatăl maestrului să trimită în străinătate pe copil. Tatăl meu și fratele său aveau moșioare în comuna Vîrfu-Cîmpului, județul Dorohoi, de unde era originară familia Enescu. Tatăl preotului Enescu, bunicul maestrului, fusese dascăl la biserica din Zvoriștea din acea comună. Așa că nu e de mirat că boerii dorohoieni au avut cunoștință și desigur au și auzit cîntînd din vioară pe copilul minune "George Enescu". Maestrul mi-a spus odată că și-l amintește pe tatăl meu, extraordinară memorie! Probabil că l-a cunoscut la București cînd s-a

executat "Poema română" la Ateneu, unde tatăl meu a plecat special s-o audă. Și țin minte că entusiasmat a venit și mi-a povestit și mie, care am fost foarte impresionată de isprava acestui tânăr geniu român, mai în vîrstă cu șapte ani decît mine.

Mai tîrziu fiind abonată la revista "Musica" din Paris, am văzut pe coperta unui număr de revistă fotografia lui la 20 de ani; era de o frumusețe cu totul de arhanghel; atunci mi-am dat seama că acesta era chipul idealului meu visat și... inaccesibil! Aceste impresii nu s-au șters din amintirea mea, mai ales faptul că prin tatăl meu care era adorat de mine am aflat despre existența lui Enescu... avea ceva mistic.

Pe urmă tot timpul cît am fost la Leipzig n-am mai auzit de el decît vag, nu concerta niciodată în Germania.

Prima oară cînd l-am auzit concertînd a fost la București în Februarie 1915 într-un recital cu Fuchs la pian. Am păstrat programul, fiindcă pe el schimbasesem păreri cu soțul meu, nu în legătură cu concertul; eram în prima lună de căsătorie. Înainte să-l cunosc personal pe Enescu i-am dat prin cineva să se uite la cele două caefele ale mele, cu cîntece germane și românești tipărite la Otto Junne Leipzig în 1913. El, după ce le-a cetit, a spus: "Doamna asta știe ce vrea!". Nu știu ce-o fi însemnat acest verdict!

Fiindcă am vorbit despre obîrșia lui Enescu, vreau să amintesc de cunoștința mea cu două mătuși ale sale: una soția fratelui tatălui său (grecoaică de origină), foarte fină și distinsă și pe care el o simpatiza îndeosebi, și al cărui soț fusese cred administratorul domeniilor lui Mitică Moruzi. O alta țărăncă din satul Adîncata, soră sau vară cu tatăl maestrului. Aceasta din urmă era o adevărată personalitate cu totul "enesciană" ca fizic, nemăritată, și deci domnișoara Enescu.

Prima locuia la Botoșani și prin 32-33, cînd eram tare preocupată de Enescu, am cotrobăit-o și dibuit-o și m-am dus în mai multe rînduri să o vizitez pe această mătușă preferată a lui Enescu. La ea se aflau și am văzut portretele în ulei a bunicilor lui Enescu, preotul și cu soția sa preuteasa. Tablourile erau de mărime aproape naturală, foarte bine și chiar minuțios pictate și de un pictor de meserie se vede. Preotul era foarte impunător, avea o vestă de șal turcesc adevărat, iar preuteasa foarte cucoană, o rochie neagră de mătăsă, cu guleraș de dantelă adevărată, Valenciennes cred, se vedea după factură.

Cum această mătușă a lui Enescu nu avea copii și din rudele ei un singur nepot căpitan, am întrebat-o ce vor deveni după moartea ei aceste tablouri așa de interesante. Ea mi-a spus că dorește ca aceste tablouri să intre în mâinile lui Enescu. Eu am scris imediat lui Sophie Teodoreanu, sora Floricăi Musicescu, să înștiințeze prin Florica pe maestrul despre existența acestor portrete, bust cu ramă aurită dar fără sticlă. Nu am primit nici un răspuns la scrisoarea mea!

În 1934 am petrecut tot anul la București, era primul an cînd fetița mea era studentă la Cluj. Cînd m-am înapoiat la Botoșani, Doamna Enescu murise, și nimeni din casă, nici proprietăreașă nici altcineva n-au putut să mă lămurească despre soarta acestor portrete. Fost-au disprețuite? le-a luat căpitanul anonim? nu se știe. Păcat, le-ar fi stat foarte frumos la Muzeul Enescu. Această pereche preotească avea o mare distincție fizică, și ei doi țineau perfect locul unui arbore genealogic!

Pe cealaltă mătușă, de astă dată consanguină cu Enescu, am vizitat-o cu Olga Grigore Manoliu, proprietara pe-atunci a moșiei Zvoriștea, și am fost amîndouă profund impresionate de această femeie neobișnuită. Era înaltă, cu trăsături drepte și regulate, cu o talie imponentă. Era în cămașă țărănească, legată cu bariz la cap, descultă și ducea un porc de ștreang. Locuia în satul Adîncata aproape de Zvoriștea și Olga o cunoștea mai demult. Ea și-a cerut scuze de felul cum am găsit-o, dar ne-a explicat că soarta a așezat-o în viața țărănească, dar că ea a avut întotdeauna alte năzuințe, de aceea nu s-a căsătorit cu un țaran; ne-a declamat din Schiller în limba germană, cum și unde o învățase nu știm, ne-a spus că îi place să cînte și din vioară. Noi ne-am întrebat: oare faima și personalitatea nepotului au influențat-o, Enescu era deja celebru, sau s-a născut cu aceste însușiri mai înalte și cu această tendință spre intelect și ideal... Neamul acesta a lui Enescu era ce să cheamă un neam bun și selecționat, așa țărănesc cum era.

Tot la Botoșani în ultimii ani după ocuparea Bucovinei, era refugiată de la Cernăuți, unde soțul ei fusese profesor de teologie, faimoasa "Aspasica", dragostea de adolescență și de vacanță mare a lui Enescu. Ei se întîlneau și se vedeau în orașul Mihaileni vara. Era grecoaică de origină și se cunoștea că fusese foarte frumoasă, ca fetișcană trebuie să fi fost delicioasă, o brunetă cu ochi verzi și cu o gură ca o cireasă hultoaană. Era sora unei cunoștințe de ale mele, și păstrase cu sfințenie o sumedenie de mici compoziții de a lui Enescu, toate dedicate ei, unele pe cuvinte; erau impecabil scrise dar de o banalitate covîrșitoare, care ne te făcea să ghicești în ele pe viitorul creator a lui Oedip, a Suietelor și a Dixtuorului. Erau compoziții de elev de conservator, poate din primii ani de la Viena. Aspasica era o femeie tare coaptă, cînta ceasuri întregi la pian cu foc, valsuri cu basurile de-a nimeritelea și deci foarte problematice, își amintea desigur de romanța adolescenței. Gîndesc că nu a mai interesat-o nici un bărbat după Enescu, mie mi-a spus că s-a căsătorit ca să poată călători. Nu era deloc interesantă, și nici prea inteligentă, o bună burgheză, copiii nu avea - nu știu dac-o mai fi trăind și ce s-au făcut manuscritele din tinerețea lui Enescu.

Pe Enescu l-am cunoscut personal la Botoșani prin 1918-19 în casa lui Cristea Ciomac, fratele lui Emanoil Ciomac musicologul, după un concert pe care-l dăduse în provincia mea natală. Unchiul lui Ciomac, Manea era coproprietar cu Enescu a moșiei Corlăteni, și astfel devenise bun prieten cu maestrul și familia lui. Ciomac avea o casă frumoasă și confortabilă, era un bun amfitrion și-l primea cu toată cinstea ce i se cuvea pe Enescu în gazdă, oferindu-i după concert un supeu "en très petit comité" cum îi plăcea maestrului.

Supeurile acele erau adevărate festivaluri culinare prezidate de femeia lui Cristea, o femeie frumoasă, elegantă și foarte bună gospodină. Eu nu frecventam de obicei familia Ciomac, însă împreună cu prietena mea Alice Soare, o femeie foarte frumoasă și distinsă, eram întotdeauna invitate ca să garnisim masa și salonul. Eu, datorită îndeletnicirilor mele musicale eram de obicei așezată "la dreapta Tatălui" pentru a susține o conversație mai artistică. Pe vremea aceea nu mă manifestam ca o compozitoare, eram prea ocupată cu îngrijirea și creșterea fetiței mele foarte mici și debile. Lucram însă mult la piano pe Blüthnerul meu adus de la Leipzig, îmi comandam toată muzica nouă care apărea, ceteam cel puțin două bune hebdomadare franceze pe care mi le trimetea sora mea din București, așa că eram destul de orientată și la curent. Odată la un supeu, după o lungă conversație, Enescu mi-a pus întrebarea "Il y a combien de temps que vous n'avez été à Paris?" la care am răspuns: "Mais maitre je n'y ai jamais été". Îi făcusem impresia unei persoane care se duce la Paris, cum se duc alții din provincie la București.

Acolo am auzit pentru întâia oară pe Enescu cântând la piano și fredonând cu o voce și cu un farmec nemaîntâlnit, am să zic iarăși denumirea de arhanghel, căci vocea lui nu era nici bărbătească și nici femeiască, și putea seduce ca o sirenă ambele sexe!

Când cânta Wagner era nefînchipuit, îi dădea nu știu cu ce mijloace tot fredonând, toată muzica și toată orchestra, așa că, după plecarea lui, sufeream de o obsesie combinată wagnero- enesciană. Altădată tot la cam aceeași epocă a fost invitat la un supeu la Ciomac și Oscar von Riesemann, fost profesor de estetică la Conservatorul din Moscova, rămas în România cu resturile crucii roșii rusești după revoluția rusă. Riesemann, un muzician și un intelectual de clasă, a fost foarte impresionat de omul Enescu și mi-a spus de el: "c'est un gentleman", și asta n-ar fi spus-o de nimeni altul. Supeurile acestea la Ciomac erau absolut remarcabile și Enescu le făcea cinste, căci nu mîncă niciodată înainte de concert. Eu, stînd lîngă el la masă, am vrut odată să mă iau la întrecere cu el, eram pe atunci destul de nebnutatecă și foarte "je m'en fîche"; eram și "gourmandă" și "gourmet"-ă, dar l-am putut urma pînă la al treilea fel; cînd m-am oprit, el mi-a spus, nu știu dacă zîmbind sau poate puțin pichirisit: "Madame, vous voulez dire que je suis gourgînfe", adică "mîncău" pe românește, și m-am cam rușinat, dar la dessert, mi se pare că era o charlotă cu frișcă, l-am ajuns din urmă și i-am ținut tovărășie.

Vorbînd despre violoniști Enescu mi-a spus - nu spunea niciodată ceva ce nu gîndea - că-l considera pe Fritz Kreisler cel mai mare violonist al lumii. Pe Kreisler l-am auzit în 1914 toamna la București, și m-a impresionat peste măsură, și ca să fiu sinceră, mai mult decît Enescu, așa de mult, încît în sinea mea mi-am zis, eram necesătorită, că aș vrea să am un copil de la omul acesta!

Pe urmă, o bucată de vreme, nu l-am mai auzit și văzut pe Enescu, am mai călătorit în Germania, iar în 1927, cînd m-am mutat pe iarnă la București și am locuit acolo pînă-n 1930, îl înfîlneam la întrunirile compozitorilor români, unde prin ajutorul lui Mihail Jora am fost primită ca membră activă.

În 1929 am scris niște *Variații* pentru piano, tema fiind un cîntec popular foarte banal, și le-am dat lui Ionel Gherea care îl acompania pe Enescu, să i le arate în timpul vreunui turneu, ceea ce a și făcut. Erau scrise cu o caligrafie și ortografie musicală oribilă. Enescu cu geniul lui, cred că mai mult a ghicit decît a cetit compoziția; și cum era înaintea concursului de compoziție, mi-a trimis răspuns prin Ionel Gherea, să mă presint imediat cu lucrarea la Conservatorul de muzică din București și la concurs. Lucrările se presintau anonime și cu un motto; al meu era "Ex oriente lux", astăzi l-aș desmînji, atunci eram pentru anumite motive filo-semită. Variațiile trebuiau să fie 12, fiecare închinată unui trib de a lui Izrael, dar am nimerit numai unsprezece. Tema venea la sfîrșit. În timpul ce le compuneam le-am arătat lui Filip Lazăr, care a găsit că ceea ce era de fapt, cum credeam eu, tema era numai prima Variație. A douăsprezecea mi-a venit aici la Buzău, cînd nu aveam piano, și m-am dus la drîmba unui frizer de vis-à-vis să o notez. Cred că e cea mai frumoasă din toate; trecuseră aproape 30 de ani din 28 pînă în 55-56. Nonna Otescu era atunci directorul conservatorului, și cînd am sosit cu notele foarte devreme dimineața, mi-a spus că s-a închis concursul și că nu mai primește nimic - dar de îndată ce am menționat sfatul lui Enescu de a mă presinta fără înfîrziere la concurs, Otescu mi-a spus făcînd o plecăciune: "poftiți"; cred că plecăciunea era la adresa maestrului. A fost singura lucrare prezentată în 1929 și nu mă așteptam la nici un fel de succes, dar cu toate că a fost prost scrisă, era foarte chromatică, avea multe modulații trecătoare, și accidentele erau de multe ori omise sau greșit puse, mi-a dat totuși o mențiune I-a și 5000 lei.

Acest lucru m-a încurajat foarte mult, încât în 1930, iarna următoare, am scris *Suita* pentru pian pe motive românești, intitulată *Suite Roumaine* și dedicată maestrului Enescu. Ideea de a o compune mi-a venit în urma unei conferințe ținute de Em. Ciomac; era la epoca când se punea problema folklorului întrebuițat în musica cultă. Ciomac îl cita pe Enescu care era de părere că se poate întrebuița folklorul rural, însă nu prea vede ce s-ar putea face cu cel urban (cu toate că în Rapsodiile sale el a întrebuițat foarte multe și mai mult motive urbane). Am vrut să arăt că se face ceva și cu motive urbane, întrebuițând în prima parte a *Suitei* bucata "de haz", cîntecul *Șapte gște potcovite* care este și o reminiscență din prima mea copilărie, mi-o cînta tata la piano, și a fost prima bucată pe care la 3-4 ani am încercat-o cu un deget la pian. De altfel în trei bucăți din *Suită* am întrebuițat reminiscențe din prima copilărie în legătură cu tatăl meu; un psiholog sau un psihiatrist ar trage niște concluzii interesante asupra importanței impresiilor din prima copilărie, și transfigurarea lor în decursul anilor în subconștient.

În partea a doua a *Suitei* "de dor" un dans lent, gândit pentru o pereche care se tot apropie și depărtează fără a se înfîlîi unul cu altul pe cîntecul neschimbat *Zis-au Badea c-a veni* din culegerea Musicescu, pe care o cîntam noi cu el la piano, și *Păpușele*, o mică *Rapsodie* așa zice eu, sau *les Marionnettes roumaines*, cu principalul motiv: cîntecul păpușarului, a țigănelui care venea pe la curțile boierești cu cutia sa de păpuși ca să dea reprezentații cu sau fără perdea și care suna așa: "haideți, haideți la păpuși..." era invitația la reprezentație. Tatăl meu ni-l cînta nouă copiilor la pian, și ne făcea un efect deosebit cînd ne povestea țigănel cu teatrul portativ "cușca" și se auzea din depărtare cum cînta acest scurt motiv care este absolut identic cu a faimoasei și ultravulgarei *Perinițe* de astăzi. Vreau să amintesc că reprezentația "cu perdea" era pentru ducii și cuconași, era mai pudică și purificată, pe cînd reprezentația fără perdea era pentru adulți și mai ales pentru slugi care petreceau grozav cînd țigănel își dădea drumul gurei și... dă Doamne bine ce cădea din ea! Acest motiv scurt este probabil un motiv foarte vechi purtat de țigani pretutindeni și răspîndit prin țară. Cineva mi-a spus că l-a auzit pe malul Dunării cîntat cu alte cuvinte. În a patra bucată din *Suită*, care este o mică baladă, întrebuițez tot un cîntec țigănesc și de chef, *Calul balan*. În Moldova se cînta: "Și calu-i balan, și calu-i balan șușaua-i verde" (adică șoseaua), așa am auzit eu, iar în Muntenia, de unde cred că este originară: "Pe calul balan, pe calul balan cu șaua verde, ține-mi-l Doamne, ține-mi-l Doamne, nu mi-l pierde, că l-am mai pierdut odată, și l-am catatu lumea toată..." etc. Pentru mine *Calul balan* cu șaua verde, așa straniu și nereal, era idealul căutat, găsit și pierdut ca și calul țigănelui. Eram atunci într-o epocă inspirată cînd am scris această bucată. După ce am scris această *Suită*, eram în toamna anului 1930 la Botoșani, eram foarte deprimită; reîntoarsă din București, unde n-am putut să continui să stau mai ales din motive practice, viața cu lecții de pian particulare și cu un copil lîngă mine era foarte grea. Atunci am trimis *Suita* scrisă pe curat (făcusem progres la ortografie) fratelui meu Alexandru, ca să se ocupe și s-o prezinte la concursul Enescu. Nici prin cap nu-mi trecea că va fi băgată în samă. Dar tocmai înainte să se închidă concursul primesc o scrisoare de la Jeana Kogălniceanu, o bună prietenă de a mea și rudă cu Jora, care îmi scrie că *Suita* mea, cînd au fost controlate lucrările, plăcuse în mod deosebit lui Enescu, care l-a rugat pe Jora să-mi comunice s-o trimit la Radio să fie cîntată. Cum Jora era atunci supărat cu mine din cauza intrigilor unei prietene comune, unei foarte bune prietene!, nu mi s-a adresat mie direct. Jeana îmi scria că este sigură că voi avea o distincție. Ea a dat-o Nadiei Chebap, o pianistă bună, s-o învețe și să mi-o cînte. Nadia Chebap avea o tehnică mai mult de degete, foarte clară și curată dar demodată, bună pentru Scarlatti, Couperin etc. *Suita* mea era modernă, scrisă cu o tehnică și pentru o tehnică modernă, așa că nu mi-a plăcut deloc cum a fost cîntată. La Concursul din 1930, premiul I l-a avut Leon Klepper, un ieșan care venise recent de la Paris, pentru o *Triple fugue* pentru orchestră; bun compozitor, actualmente plecat din țară. Au mai fost și premii al II-lea și al III-lea. Eu am avut Mențiunea I-a cu 10.000 lei, după mine au urmat lucrări mai mari ca formă și mai importante, ca o sonată pentru vioară și pian și altele, dar eu biata, le-am luat-o înainte.

După zece ani am prelungit *Păpușele* și *Calul Balan*. Din această ultimă bucată am adus la stîrșit tema care era în șase optimi, mărită în trei pătrimi, socotind-o portretul lui Enescu, adevăratul ideal în fine găsit și totodată pierdut, și ca un fel de apoteoză grandioasă a Maestrului; el n-a cunoscut-o în această ultimă și definitivă formă.

În 1931, anul în care Maestrul a împlinit cincizeci de ani, a dat un recital la Botoșani. Cum era bolnav și bea numai lapte, nu i s-a mai dat un supeu la Crîstea Ciomac unde era, cred, în gazdă. În pauză m-am dus în culise și i-am oferit *Suita* pe care i-o dedicasem. Ulterior am aflat că mama lui Crîstea Ciomac și-a exprimat mirarea că după concert, întors acasă, Enescu s-a așezat la pian și mai tot timpul a cîntat niște melodii românești ordinar și cunoscute. Acest lucru m-a bucurat mult; însemna că Enescu a cîntat *Suita* și a studiat-o cu atenție. Cu alt prilej, vorbind despre compoziție în general, mi-a spus: "*Suita* cea mică a D-tale rămîne!".

Tot în felul bucăților din *Suită* am scris *Mica horă* întrebuițînd opt măsuri din cîntecul de mahala foarte trivial, cu cuvintele "Fata popii cea mai mare", numit *Zdrîng zdrîng*; m-a interesat ritmul de horă, și așa fi vrut să scriu o chintesență de horă, dar n-am ajuns să o scriu. *Mica Horă* și *Șapte gște* au fost foarte frumos compuse ca dansuri culte românești de către Vera Proca-Ciortea și dansate la recitalurile ei de dans cult

românesc în 1945-46 și cu mare succes de public. Pe *Șapte gște* Vera a creat un foarte nostim dans solo *Fata cu gștele*, iar pe *Mica horă* ceva caragealesc *Deputatul la horă*, un deputat țărănist foarte îngîmfat. Despre *Șapte gște* Vera Proca mi-a spus cînd am întîlnit-o la București în 1961, că le-a avut 10 ani pe program ca bucată clasică, și că întotdeauna a fost bisată.

Încurajările lui Enescu m-au făcut creatoare, cum se zice astăzi, și i-am spus-o odată maestrului verde în față. Dar ceea ce a făcut pentru mine a făcut cu orice compozitor care s-a apropiat de el. Aș fi putut să mă cred unică, dar eram numai un număr din cei mulți care îi datorează ca și mine foarte mult.

Din acea epocă cînd Enescu era suferind și poate necăjit - trecea printr-o criză de care nu s-au atins biografii respectînd-o -, el a început să joace un rol mare în viața mea interioară așa propice visului, în trista mea izolare de la Botoșani. Mila și admirația reunite fac să se nască în suflet un complex "Senta", eroina mea favorită din operele lui Wagner, o dorință de devotament și de a fi alinătoare.

În 1934 fetița mea fiind plecată la Cluj pentru studii, am petrecut toată iarna la București; locuiam la Bucureștii-noi, mergeam la concertele și eram veșnic grăbită să prind tramvaiul 6 înainte de miezul nopții. Aveam pe atunci o beretă caschetă pe cap și o sacochă mai încăpătoare gen taxatoare, înalt Păstorel Teodorescu, așa de spiritual întotdeauna, mă poreclise "Miss tramvai". Eu nu aveam bani de lux și timp să mă ocup de toalete.

De la adunările generale ale compozitorilor îl vedeam pe Enescu prezidînd deprimat și distrat și parcă orbit, ai fi zis că venea dintr-o altă lume și dădea dureros peste realitate. Odată am fost așa de impresionată, înct neputîndu-mă stăpîni, am început să plîng tăcut într-un colț, lucru pe care l-a observat Rogalski care a venit la mine și mi-a pus întrebări; a fost așa de mișcat și de interesat de ceea ce descoperise la mine înct, cu toate că nu avea timp, m-a întovărășit cu tramvaiul pînă la Bucureștii-noi. Grozav îl mai interesau femeile pe Rogalski. Era un admirabil camarad, un artist de o mare modestie; și el trecuse pe la Leipzig și pe la profesorul meu Taichmüller; un admirabil orchestrator, și doream să-mi orchestreze *Suita*. Sunt fericită că este acum un clasic de al nostru, cu cele trei dansuri simfonice așa originale și cu poemele descriptive - *Înmormîntarea la Pătrunjel* - așa pline de umor.

Poate că în 34 să fi fost Enescu la Botoșani nu știu însă; anii următori i-am petrecut la Botoșani în Thebaida mea, fără de fetița mea care era studentă la Cluj, și pe care nu o vedeam din toamnă pînă-n Paști, viața mea fiind o veșnică și îngrijorată așteptare a ei. Între timp a mai fost un concert de-al lui Enescu la Botoșani, data nu o știu; i s-a dat un supeu la primărie, era în timpul guvernului N. Iorga care a durat puțin. Era un supeu cu autorități, lume proastă care nu-l dispunea pe Maestru care a fost foarte rezervat, așa că nu am prea putut sta de vorbă cu el. Peste cîțva timp sau ani, nu mai știu, eu trăind într-o măsură de timp bergsonian, iată că văd într-o zi pe afiș anunțînd un recital Enescu, să fi fost prin 38-39; m-am bucurat așa înct pe loc pe stradă mi-a venit în minte prima temă a *Sonatinei* mele, care a avut în 1934 la concursul Enescu o mențiune onorifică; eram singura femeie printre concurenți în anul cînd Zeno Vancea a luat premiul I. M-am informat îndată ce am văzut concertul anunțat, dacă Ciomac putea să-l primească, dar el lipsea din Botoșani, și nu i s-a organizat nicaieri vre o primire lui Enescu, cum ar fi trebuit. M-am gîndit atunci că ar putea să-l invite Doctorul Lustgarten, dentist colonel, și mare proprietar, înșurat cu o colegă a mea de pension, pe care o vedeam foarte des și cu care făceam muzică la două pianе și la patru mîini. Gusta Lustgarten era o pianistă bună, cu o tehnică naturală mare, se perfecționase la Dresda, și era tot așa amatoare de frumos și de cultură ca și mine. Lustgarten era și el muzician, studiase compoziția la Berlin, dar era mai mult un teoretician, și-l cunoștea și era prieten cu impresarul Cohen. I s-a scris lui Cohen, și Enescu care venea întovărășit de Ionel Gherea, cu care eram prietenă, a fost întrebata dacă ar primi să suze la Lustgarten. Enescu a primit cu condiția să nu fie lume prea multă, așa că afară de acei ai casei, de suita lui Cohen și Gherea, nu mai era la supeu nimenea afară de o prietenă de a gazdei și a mea Marica Ullé, al cărei soț era cunoscut și într-un fel înrudit cu principesa Cantacuzino, care cred că era deja căsătorită cu Enescu. Sora mea mi-a trimis atunci pentru supeu șampanie Bazilescu-Capșa, iar pentru maestru o sticlă specială de șampanie roz, care i s-a servit exclusiv maestrului; cred că era deprins cu acest fel de atenții. Masa a fost bună, cu friptură de curcuțe tinere îngrășate pe lingă coșerile cu grîu, procurate de la o altă prietenă de-a mea. Enescu s-a simțit bine acolo, masa a fost veselă și spirituală; atunci mi-a spus că el dă cu plăcere un concert, dacă în sală se află chiar numai o singură persoană cunoscutoare, care să înțeleagă și să iubească muzica, și că face ca el să se deplaseze și pentru un singur om!

Tot atunci mi-a spus, cînd i-am vorbit despre Oedip, că l-a scris tot în stare secundă, deci într-un fel de transă, pe care materialismul de la noi astăzi nu știu cum ar interpreta-o. Enescu era credincios, făcea regulat servicii religioase pentru sufletul părinților săi la Crăcălia, de altfel credința într-un Dumnezeu o afirmă și în amintirile lui, care nu au fost încă traduse în românește și răspîndite. El dădea necunoscutului din Univers o mare importanță. Tot după un supeu de acesta, stînd de vorbă cu el mai deoparte, mi-a spus uitîndu-se la mine și așa ca pentru sine: "Pas si originale que ça!". Probabil că s-au găsit suflete caritabile care m-au zugrăvit ca pe-o persoană trăsnită, adică politicos exprimat: originală. Vorbind despre compozițiile lui tot numai cu mine,

părea descurajat și nemulțumit de sine tratându-le: "comme des choses platées et faisaillées", sic cuvintele lui; atunci mi-a spus foarte serios: "Mica Dumitale *Suivă* rămîne!"

Dar cu privire la creațiile lui, cum le putea descrie astfel? Este ceva mai tînăr, mai proaspăt ca *Rapsodiile* sau cele două *Suite* pentru orchestră? Și ce poate fi mai neaș și mai verde ca minunata și sănătoasă *Bourrée*, chiar rustică, și care te ridică pe sus!

Enescu a mai venit și al doilea an la Botoșani, era prin 1940-41, nu știu sigur, și a mai supat la Doctorul Lustgarten; de dormit a dormit la Cristea Ciomac, nu mai era Cohen. A doua zi am fost invitată la un dejun foarte intim la Ciomac și fără pretenții, în timpul căruia Enescu m-a încurajat mult la compoziție și mi-a spus: "Et surtout n'ayez pas le préjugé de l'âge" - zîcînd că de-abia acum la maturitate, după ce am uitat tot ce-am învățat, voi începe să compun cum trebuie; îmi dădea indicații cum să pun o mesuță lîngă pian și să scriu îndată ce improvizez ceva. Enorm de mult bine mi-au făcut și mult curaj mi-au dat îndrumările și încurajările lui, căci nu aveam deloc încredere în mine. L-am întîlnit într-o dimineață cînd pleca la gară și mi-a făcut semn cu mîna din trăsura: scrie - scrie...

În 1944 toamna, în 1945-46 am locuit iarna la Bucureștii-noi pînă-n 1947. Era epoca cînd Enescu dădea concerte peste concerte, cînta ca solist sau dirija; era o dăruire a sa fără cruțare și continuă; cu fl comparam cu pelicanul care-și hrănește puii cu sîngele și carnea sa. Am asistat la aproape toate aceste manifestări ale sale. Cînd conducea, muzica era dematerializată, urmăream cum ajută el să se înjghebe firul ideii muzicale; cînta și minunat la piano, acompaniindu-și compozițiile sale. Neuitată îmi este execuția celor 7 cîntece pe poezii de Marot, cu Stroescu și cu el la pian - mai bine nu vor putea fi auzite niciodată. Erau momente unice de care eram conștientă, ca și de dispariția lor, momente care nu mai aveau să se reîntoarcă niciodată. - Ne-am hrănit cu el, în acești ultimi ani înainte de plecarea sa la Paris și - pentru totdeauna.

*

* *

Am avut ocazia să vorbesc cu el și la concerte. Cînd s-a dat, nu știu dacă în primă audiere, *Oratoriul de Paști* a lui Paul Constantinescu, scris pe motive religioase bizantine vechi, transpuse pe notația de astăzi de Părintele Petrescu, lucrare absolut originală și cu un enorm aport personal, era și Enescu în auditoriu. Întîmpînîndu-l i-am spus entuziasmul meu, iar el s-a exprimat așa: "C'est une chose unique et qui n'est pas à refaire!" Florica Musicescu, care era și ea în sală, mi-a spus că acest oratoriu nu este scris numai pentru o elită ci și pentru marele public. Acesta este apanajul marilor opere clasice ca *Matthäus Passion* de Bach, *Missa solennis* de Beethoven. Dar oratoriul lui Paul Constantinescu, așa de inspirat și de bogat în frumuseți nemaipomenite, nu poate și nu trebuie comparat cu nici o altă creațiune, este cum a spus Enescu, "un lucru unic".

În 1945 în trei 3 Iunie - am păstrat programul cu iscăliturile artiștilor - a avut loc primul concert de muzică de cameră la Sala Dalles, organizat în cadrul sărbătoririi a 25 de ani de la înființarea Societății Compozitorilor Români. Printre numerele unui bogat program unde erau reprezentați 11 compozitori se afla și *Sonatina pentru piano* a mea, executată de Maria Fotino. Ea a fost admirabil executată de pianistă cu toate că ei nu-i plăcea *Sonatina* care era cum zice franțuzul "de la petite bière" pentru ea care executa așa magistral marea *Sonată în fa diez minor* a lui Enescu. Am stat mult cu Maria Fotino acasă la Florica Musicescu, arătîndu-i cum s-o interpreteze, lucru care a speriat pe Florica, care mi-a spus: "Bine Didia, ce faci? de două ore ești aici; numai Ravel își chinuia în felul acesta interpreții" - vai, de la mine la Ravel e-o cale atît de lungă! dar rezultatul a fost minunat, căci *Sonatina* a avut succes de public și succes la Enescu! Manole Ciomac, care ședea lîngă el în sală, a venit la mine și mi-a spus că i-a plăcut mult maestrului care spunea mereu în timpul execuției: "elle est française, elle est française!". Ciomac l-a lămurit spunîndu-i că n-am fost niciodată în Franța, că am stat numai în Germania. Maestrul a dorit să-mi vorbească; el ședea așa aplecat cum era atunci într-un fotoliu sau stal, iar eu în picioare, în fața lui, cu toată sala înaintea mea și simțeam cum mi se învîrte pămîntul sub mine. Maestrul m-a întrebat de ce n-am prezentat-o la concursul de compoziție, și cînd i-am spus că a fost prezentată în 1943 și că a avut o mențiune - el s-a exprimat în felul acesta gînditor: "E adevărat că e o mare deosebire între a ceti un manuscris și a-l auzi interpretat după intențiile compozitorului, și bine interpretat". Eu neștiind ce să-i spun, de fîsticeală i-am zis cu tristețe: "C'est le chant du cygne, Maître!" la care el a răspuns profitînd de ocazie mai mult ca să facă un joc de cuvinte cum îi plăcea, decît un compliment: "Non Madame, c'est le cygne du chant!" Complimentul cel mai frumos a fost a unui polonez din sală, rămas după ocuparea Poloniei, și care spunea mereu: "Quel feu, quelle grâce!". Aceste vorbe m-au încîntat drept să spun; au fost auzite de cineva care ședea lîngă el și care mi le-a repetat. De-atunci *Sonatina* n-a mai fost cîntată. Bine că a auzit-o Enescu, asta îmi ajunge. Am muncit foarte mult la ea, am avut un pachet întreg de ciome, cu toate că pare scrisă cu mîltă ușurință. Am întrebîntat indiferent ce motive numai ca să scriu forma de sonată și ca să fac dezvoltări. M-am dus cu ea la

Jora, care a găsit-o prea simetrică, simetria este clasicism, și nu destul de evoluată ca muzică în genere; o fi avut dreptate. La cele două prime părți nu a avut nimic de zis - la prima parte *Andantino malinconico* și *Larghetto*; despre *Rondo* a spus că nu are forma clasică de Rondo, și m-a îndrumat cum să-l fabric; eu m-am cam supărat și am zis și eu: "Rondo ne puis, ronde suis!", de altfel este "une ronde", "une danse en rond enfantine", dar până la sfârșit am ascultat de îndemnările prietenului meu profesor și până la sfârșit cu mii de ciorne am făcut *Ronda*, *Rondo*, și lucrând cu voiața mi-au venit ideile noi și poate nostime, vorba lui Enescu: lucrezi fără inspirație și ideile și inspirația îți vin în decursul lucrului.

Pe urmă am avut succes la salonul de muzică a Doamnei Enescu, în căsuța așa poetică din fundul curții casei Cantacuzino atunci ocupată de Arlus și acum Muzeul Enescu și Sediul Uniunii Compozitorilor Români. Doamna Enescu prezida în salonul de muzică, foarte măiestoasă, așezată pe un fotoliu într-un colț lângă ușă, în fața unei mese unde se zicea că-și scrie memoriile, și trimetea din când în când câte-un bilețel vreunei persoane din salon, căci tăcerea în timp ce se făcea muzică era obligatorie. Am fost și eu cinstită cu două bilețele care sunau astfel, le-am păstrat de altfel, scrise cu un scris mare și elegant: "Venez plus souvent, je vous l'ai déjà demandé, c'est pour des êtres comme vous que je suis là, au lieu d'être dans mes forêts. Les forêts, les vastes horizons moldaves!" Și altul: "Il faut toujours venir quand vous savez qu'il y a musique, sans autre invitation!" Regret că nu m-am dus mai des la ședințele muzicale la Enescu, dar mă indispucea grozav înghesuiala mare care era și în salon și în hall, și lumea pe care nu o cunoșteam. Trebuiau să mă întorc târziu, locuiam departe și eram și adînc mîhnită din pricina mamei mele care rămăsese la Botoșani bătrînă și singură pe mîna unor excroci și nu aveam cum s-o ajut! La Enescu în salon am auzit pentru înfrîna oară frumoasă și lirica sonată de Lekeu cu acea primă frază de un elan așa cuceritor, ceva Don-Juanesc la care nu se putea rezista, cîntată de Enescu cu Andricu la pian. Andricu era nelipsit de la ședințe și nedespărțit de Enescu, cetea perfect orișice, dar era un pianist cu totul lipsit de farmec. Pe urmă, în 1946 veni plecarea lui Enescu la Paris, și a mea la Botoșani în Martie 1947, după moartea mamei mele. Acolo locuiul toamna și primăvara în casa mea ancestrală, devastată, reparată sumar și mobilită cu resturi mizerabile, ca și vara la Ionașeni la țară ca singura reprezentantă a fraților, a fost un adevărat coșmar! Noroc că iernile le petreceam la Buzău la fiica mea.

În 1948 am trebuit să părăsesc definitiv Moldova și am venit la Buzău unde timp de șapte ani am îngrijit de nepoții mei, un băiat și o fetiță. Mi-am făcut stadiul de devotament față de ei, în condiții destul de grele; dar poate că acești copilași despre care se spunea că îi cresc foarte rău, dar nu au fost părăsiți o clipă de mine, au cîștigat totuși ceva de pe urma mea, dacă nu altceva pasiunea cetitului și o dialectică foarte îndemînată. Epoca destul de tristă, în care muzica și compoziția n-au existat pentru mine pînă la pensionarea mea în 1955.

În 1951 am plecat în August la București pentru cîteva zile. Romică Drăghici, vărul meu, se ocupa cu afacerile lui Enescu și corresponda cu el; prin el am aflat că cei 70 de ani ai lui Enescu aveau să fie sărbătorii în după amiaza de 19 August, ziua de naștere a Maestrului, la un personaj extrem de interesant care m-a impresionat puternic și pe care nu vreau să-l uit în amintirile mele, merită să fie scos în evidență.

Este vorba de chelnerul Apostol, mare amator de muzică bună și de pictură, cu colecții de tablouri, de discuri și de autografe de mare valoare. Era atunci un bărbat înalt, frumos, zdravăn, cu un cap de artist cu păr șaten ondulat. Foarte rezervat și demn în purtare. Fusesem prin Romică invitată la această sărbătorire și foarte frumos primită. Afară de mine și de Romică se aflau printre invitați Nicu Corjescu, un vechi cunoscut de-al meu, boier bătrîn ieșan, mare meloman și funcționar la discoteca Radiodifuziunii, poetul Doctorul Voiculescu, cu un aer trist și dezabuzat, un tînăr destul de vioi și cultivat, pregătitorul concertelor de la Radio, nu știu cum îl chema, o doctoriță necunoscută și bătrînul Pherekyde, vechi prieten din tristețe a lui Enescu, și el amator de muzică și un om plin de duh - era prietenul și protejatul lui Apostol, căruia îi aducea din când în când vreun obiect de preț. Pherekyde avusese un apartament foarte frumos într-un bloc foarte elegant în fostul bulevard Tache Ionescu și posedea un piano de concert splendid pe care îl punea la dispoziția pianiştilor buni. Acum nu mai rămăsese cu nimic decît cu bunele maniere și cu spiritul său. El mi-a spus că Bucureștii se împarte în două serii de oameni; acei care-l cunosc pe Apostol și acei care nu-l cunosc încă. Tot el mi-a spus că la Apostol în casă urechile ar vrea să aibă ochi, și ochii urechi. E adevărat că în timpul concertului de discuri alese și poate unice zăream câte-un tablou într-un colț al camerei și săream friptă ducîndu-mă să-l privesc, pe urmă fascinată de o frază muzicală pe care vroiam s-o ascult mai atentă mă duceam la jîlul meu ca să urmăresc mai departe muzica, pentru că din nou să sar și să mă duc în alt colț să admir un tablou. Concertul ca și programul a fost organizat de Apostol cu un gust de o siguranță rară; știu că s-a cîntat *Sonata a III-a* de Enescu în stil românesc mai degrabă imitativ țigănesc, dar în fond pur și simplu enescian, de către Yehudi Menuhin la vioară cu sora lui Hepzibah la pian, o mare pianistă și o mare muziciană, totul executat într-un chip cu totul desăvîrșit și cu totul conform intențiilor maestrului. Această sonată nu trebuie auzită decît executată într-un mod absolut perfect. După prima parte a concertului am trecut în prima încăpere a căsuței, unde ni s-a servit o gustare tot așa de aleasă și de rafinată ca și concertul. Pe masă se afla un castron plin cu niște prăjiturele pe unt care se topeau în gură, "des bouchées", și un vin de neuitat pe care numai un chelner luminat și unul de calitatea lui Apostol l-a

putut găsi. Totul servit de Doamna Apostol, o femeie coaptă și demnă, cu multă gentileț și simplitate. Despre soția sa Apostol mi-a spus că ei îi datorește că a mers pe drumul drept pe care a mers, căci fără de ea cine știe unde ar fi ajuns și ce s-ar fi ales de el. Căsuța de mahala în care locuia Apostol era mult mai departe decât Arsenalul vechi, era într-o curte și intrai în casă fără prag. Totul sclipea de curățenie și nu puteai crede că în acest mic muzeu putea locui cineva și dormi. Pe pereți jos foarte multe fotografii cu autografe de la diverși artiști mari și mai ales de la G.Enescu, iar mai sus numai tablouri de Luchian, Grigorescu, Andreescu, Moscu dar mai ales de Luchian; afară de aceasta, cărți rare, bibelouri, totul autentic.

Despre valoarea și bogăția discotecii lui Apostol voi da o dovadă povestind o mică întâmplare auzită de la Pherekyde. Venind odată Casals la București și sfînd la masă cu cineva la Hotel Bulevard sau Continental - nu mai știu -, se plîngea că este demult în căutarea unui disc de-a lui pe care nu-l poate găsi nicăieri - și se întreba dacă nu ar fi posibil oare să-l găsească la București la vreun cunosător. Tovarășul său de la masă i l-a arătat atunci pe Apostol cu șorțul alb și cu șervetul pe mîna și i-a spus: "Îl vezi pe al de-acolo? Dacă nu are el discul nu-l are nimeni în București" - și l-au chemat pe Apostol la masă și l-au întrebat. Bine înțeles că avea discul. A trimis atunci o trăsură sau s-a dus el singur și i l-a adus lui Casals; acesta, foarte bucuros, l-a invitat pe Apostol la masa lui. Apostol a mulțumit spunînd că el în calitate de chelner nu are voie și nu se cade să șadă cu clienții la masă. Desigur că s-a ales în urmă cu o fotografie și cu un autograf recunoscător al maestrului.

În partea a doua a concertului s-au pus plăci foarte vechi din tinerețea lui Enescu; am ascultat *Ciacona* de Bach și altele și am închinat cu toții paharul cu sfințenie și din toată inima pentru acei șaptezeci de ani a lui Enescu, fiind recunoscători cu toții lui Apostol pentru ședința artistică oferită și despre care Romică avea să-i scrie maestrului.

Eu m-am mirat că din tot Bucureștiul acesta era singurul loc unde a fost sărbătorit și unde s-a amintit de aniversarea lui Enescu, Romică însă mi-a spus că mai era un loc unde avea să fie sărbătorit maestrul, dar nici în ruptul capului n-a vrut să-mi spuie unde. M-am gîndit mult și am dedus unde și la cine a fost sărbătorit.

Sfînd de vorbă cu Pherekyde care a fost așa de amabil și m-a dus la tramvai, mi-a povestit tot atunci cum a felicitat-o pe Principesa Cantacuzino la oficierea căsătoriei ei cu Enescu, în cerc foarte intim și la care și el, ca vechi prieten a lui Enescu, luase parte. Termenii au fost următorii: "Jusqu'à présent vous avez été princesse, dorénavant vous serez reine!!!" Frumoasă vorbă, și nimerită, dintre toate vorbele frumoase ale lui Pherekyde, de care îmi pare bine că mi-am amintit și l-am pomenit aici.

*
* *

Romică mi-a dat adresa lui Enescu la Paris și l-am felicitat foarte călduros pentru cei șaptezeci de ani de muncă și activitate a lui, aproape 70 de ani căci a început așa de devreme. I-am exprimat toate sentimentele mele și de totdeauna față de el, la care maestrul mi-a răspuns cu mîna lui, cu ceva întîrziere, că fusese în Anghia pentru aniversarea lui.

26, Rue de Clichy Paris (9-ème)

Ce 14 Sept. 1951

Merci de tout coeur chère Madame pour vos bons vœux qui me rappellent tant de souvenirs. Croyez bien que je pense à mes amis avec la même fidélité et daignez agréer l'hommage de mon respectueux dévouement.

Georges Enesco

Scrisoarea aceasta, atît de prețioasă pentru mine, eram cît pe ce să nu o primesc; adresa străzii a fost greșit scrisă - iar poștașul înfîlnindu-mă pe stradă n-a vrut să mi-o dea fără de buletin, pe care nu-l aveam la mine. Am trebuit să mă duc la poștă ca să o iau în primire - șansa mea obișnuită de a obține cu mare greutate orișice lucru prețios pentru mine. Odată cu primirea acestei scrisori s-a încheiat și capitolul "Enescu" din viața mea.